

ОЛЕКСАНДР АЛФЬОРОВ
(Київ)

ІНСИГНІЇ ВЛАДИ НА ДАВНЬОРУСЬКИХ ПЕЧАТКАХ XI–XII СТ.

Інсигнії, як сакральні предмети, що символізували владу – тема, що потребує достатньо обережного дослідження. Регалії влади не раз ставали об'єктом досліджень істориків¹. Прямих свідчень, якими були символи влади руського князя, літописні джерела нам не залишили. Зрозуміло, що предмети, які були очевидними на той час, не потребували пояснень. Тож, історикові у пошуку слідів існування сакралізуючих владу атрибутів доводиться звертати увагу на поодинокі літописні свідчення, фрески, мініатюри та пам'ятки нумізматики. Княжі печатки, наскільки нам відомо, не розглядалися як джерело до вивчення середньовічних українських інсигній.

Печатка несе важливу комунікаційну функцію – через неї до підданого приходять образ володаря. Комунікаційний код середньовіччя “володар-підданий”, як нам видається, можна поділити на три рівні:

1. Візуально-аудіальний – коли підданий бачить монарха і чує його.
2. Візуальний – коли підданий бачить монарха/його дію (наказ до наступу), або його кодифікований образ (особистий прапор наприклад під час битви).
3. Дистанційний – рівень віддаленого спілкування з володарем, що проходить через зображення (монета, княжий знак), поминання імені (під час церковних служб), читання (документу, наказу) і т.д.

---

¹ Ричка В.М. Знаки влади: організація та форми репрезентації верховної влади у Київській Русі // УІЖ. – 2009. – № 1. – С. 67–84; Пузанов В. Княжеские “клобуки” и “венцы”: к спорам о древнерусских инсигниях // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – Вип. 20. – К., 2011. – С. 569–581.

До третього рівня належить і печатка, яка не тільки захищає написане у документі, а сама є гарантією цього слова безпосередньо від монарха. Надіслана з актом печатка була правочинною доти, доки був живий її володар, або ж володів столом (це підтверджується характерним для Русі перебиванням (контрмаркуванням) печатки). Печатка несла на собі образ власника і до всього іншого була його сакральною частиною. Остання теза знаходить своє підтвердження у масовому вторинному використанні печатки, як підвісок. У цьому випадку слід звернути увагу на ті печатки, стан яких не допускає носіння її як іконки. Звернемо увагу на опублікований нами хрест, якісно вироблений з печатки Всеволода-Андрія, зображення на якому перегорнуте, а отже для майстра і замовника/власника було другорядним². У цьому разі цінним є сам предмет, що у сакральному розумінні прийшов від князя, який своєю чергою, як монарх, вважався посланцем Божим у цьому світі. Варто звернути увагу на сакральну вагу матеріальних часток від сюзерена – пограбування дворів після смерті князя (або роздача майна князя/князем, відривання шматків від одягу Ігоря Ольговича, тіло якого було полишено після вбивства на кілька днів на вулиці)³.

Саме тому печатка вважалася одним із важливіших зображальних джерел, запровадження якого до наукового обігу потребує своєї методики. Головна з переваг сфрагістики як джерела – це одночасність існування печатки з її володарем, що дає можливість датувати зображення на ній ликів святих, князя, літер. Ця перевага домінує над перемальованими ілюстраціями чи фресками. Печатка на віки у свинці зберегла незмінний образ, щоправда якому не завжди слід сліпо довіряти, як доісторичній закам'янілості.

Княжі печатки демонструють зображення наступних інсигній влади:

1. Княжа шапка

Печатки подають цю інсигнію у кількох варіаціях із додаванням пропендулій, або без них. Прикметно, що хутро шапки в передній час-

² Алфьоров О. Сфрагістика Всеволода-Андрія Ярославича-Георгійович // Спеціальні історичні дисципліни. (Подана до друку.)

³ Звертаємо увагу на праці Юрія Писаренка, зокрема: Писаренко Ю. К поиску смысла посмертного ограбления правителей // Український історичний збірник. – Вип. 10. – 2007. – С. 9–14; Писаренко Ю.Г. Про “зупинку” і “відновлення” часу в архаїці // Мультиверсум. Філософський альманах. – Вип. 84. – К., 2009. – С. 133–139.

тині завжди має додаткові елементи. Незначні розміри самих печаток, а разом з цим і зображень не залишили можливості майстру до деталізації. Спереду фіксуються прикраси з “перлин”, інколи передня частина шапки має прикраси у вигляді пластин⁵. У цьому контексті слід згадати висловлене припущення П.П. Толочком про призначення діadem як чоловічої княжої інсигнії, що носилась згори хутра на шапці⁶.

Печатка Ярополка-Петра Ізяславича-Дмитровича із зображенням св. Бориса і Гліба. Колекція О. Шереметьєва⁷

Чи існували пропендулії на княжих шапках? Можливо, що так, але, як складовий елемент діадема. Тож, із зазначених інсигній влади слід однозначно виділити лише княжу шапку. Всі інші атрибути княжої влади мають дискусійний характер.

2. Діадема

На печатках носієм діадема виступає князь – Святослав-Миколай Ярославич-Георгійович та його син Олег. Виразна інсигнія з наведеного екземпляру оздоблена пропендуліями та прикрасами згори.

⁴ Див. печатку Володимира Мономаха у статті С. Ейделя в цьому Щорічнику.

⁵ Печатка Олега-Михайла Святославича-Миколайовича: Жуков И. Вислые печати князя Олега (Михаила) Святославича // Нумизматика и фалеристика. – № 2. – 2011. – С. 23: № 1.

⁶ Толочко П.П. Про приналежність і функціональне призначення діadem і барм в Древній Русі // Археологія. – Т. 15. – 1963. – С. 145–164.

⁷ Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № VP-314. Див. опис у кінці статті № 1.

Печатка князя Святослава-Миколая Ярославича-Георгійовича.
Колекція О. Шереметьєва⁸

3. Шолом

На печатці Ярослава Мудрого зображено самого князя у конічному шоломі⁹.

Печатка Ярослава Мудрого¹⁰

4. Держава (сфера)

Зображення цього атрибуту влади представлене на молівдовулах: Святослава-Миколая Ярославича-Георгійовича, Ярополка-Петра Ізяславича-Дмитровича, Володимира-Василя Всеволодовича-Андрійовича, Олега-Михайла Святославича-Миколайовича.

⁸ Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва № VP-2. Див. опис у кінці статті № 2.

⁹ Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – М., 1998. – С. 13–17.

¹⁰ Зберігається у “Новгородській археологічній експедиції”.

5. Скіпетр

Скіпетр зображено на печатці Ярополка-Петра Ізяславича-Дмитровича¹¹. Інші князі, наскільки нам відомо, не повторювали цей знак.

6. Хрест

Інсигнія у вигляді довгого двораменного хреста зображена на печатках Святослава-Миколая Ярославича-Георгійовича та його сина Олега.

Як уже наголошувалось, образ князя на молівдовулі міг бути і не реальним. Володар міг зображатись таким, який він мав поставати в уяві своїх підданих. Через це введення нового комплексу джерел для аналізу княжих інсигній потребує осмислення того, що ж насправді серед зображень на печатках можна вважати такими. Наступні положення можемо застосувати при визначенні реальності існування тієї чи іншої інсигнії:

1. Інсигнія має відбивати традицію, адже наділена сакральним змістом.
2. Зброя, коли монарх у обладунку, не може вважатись інсигнією, а тлумачитись лише як зброя.
3. Інсигнією не має бути уява/стереотип пізнішого часу. Тут варто згадати славнозвісну “шапку Мономаха”, яка була предметом виробу східних майстрів і якій після додавання хутряного канту надали подібності до руської княжої шапки.
4. Інсигнія має мати сакральне підтвердження і виступати безумовним атрибутом влади у паралельних джерелах.
5. Реальна інсигнія може бути відсутньою при зображенні володаря, як “уявно-справжнього”, тобто сильного, мужнього, наділеного потаємними знаннями і звісно з уявними інсигніями. Наприклад, зображення князя у візантійському одязі з візантійськими регаліями влади може бути умовним зображенням правителя (якщо звісно ці регалії не були надані).
6. Інсигнія має ототожнюватись із певною дією передачі влади, або її набуттям.
7. Інсигнія – це не кодифіковане дійство в образі. Наприклад, передача меча має символізувати передачу влади. А от чи сам меч означає княжу владу в її сакральному розумінні? Чи він виступає ознакою сили, а отже і влади?

¹¹ Див. його печатку у статті Є. Ейделя в цьому щорічнику.

Ці положення покликані мінімалізувати роздуми над гіпотетичним, що іконали може завести до хибних висновків.

Княжа шапка – єдиний атрибут влади, який зберігся з часів Русі у численних зображеннях. У контексті сфрагістики слід зосередити увагу на тому, що її зображення має бути найточніше на борисоглібських сюжетах. Таким чином, можна погодитись з тим, що печатка Ярополка-Петра з іконою святих Бориса і Гліба на зворотній стороні є насправді копією з першої ікони святих братів, яка була написана для їх канонізації. Тож, на деталі цієї ікони варто звернути особливу увагу в подальших студіях.

Складно довести наявність оригінальної діадеми у Святослава. Зображення князя з сім'єю в мініатюрі “Ізборника” демонструє лише шапку. Олег, який теж має діадему на одній з печаток, міг наслідувати княжий образ батька. Проте, Святославова діадема наближена до корони, зображеної на срібниках Володимира Святого. Звісно, такий факт потребує співставлення зображень з монет та діадемою з печаток. Можливо, цей напрямок приведе до надзвичайних результатів.

Викликає сумнів скіпетр у руках Ярополка-Петра. Нам невідомі джерела, окрім самого зображення з печатки, які б підтвердили існування такої княжої регалії. Хоча, не слід забувати про коронацію Ярополка королем Русі. У цьому випадку скіпетр міг бути абсолютно реальною інсигнією переданої з рук Папи.

На існування держави (сфери) в руці руського володаря засвідчує низка молівдовулів. Але питання полягає в тому, чи ця інсигнія існувала насправді? Зображення держави могло бути запозичене з зображень візантійських імператорів на їх печатках. У цьому контексті, не вбачаючи шляхів вирішення цієї проблеми, лише зауважимо на одній цікавій деталі – група молівдовулів Святослава Ярославича подає ростове зображення князя з довгим хрестом у правиці та відведеною в бік лівою рукою, що зігнута у лікті при тому, що відкрита долонь дивиться до гори. Описана позиція руки подібна до тієї, в якій тримається держава Святославом на інших молівдвоулах. Ця ж позиція руки зафіксована у молодшого з Святославичів на мініатюрі “Ізборника”.

Видовжений хрест може бути абсолютно реальною інсигнією влади – він зображувався на печатках Святослава та Олега Святославича і на монетах Володимира Святого та Ярополка Окаянного. Але, врахову-

Княжий шолом із позолоченими вставками та патрональними іконками. XII ст.¹²

ючи особливість нижньої частини хреста-інсигнії, як-то: декоративної кульки чи проквітлого хреста на складному підніжжі, виникають певні сумніви, пов'язані з практичністю застосування таких прикрас у повсякденні.

Достатньо перспективним може виявитись дослідження шолому, як однієї з княжих інсигній. На згадуваній печатці Ярослава Мудрого розміщено його портретне зображення (навіть якщо і умовне!), на якому молодий князь у шоломі. Ймовірно саме такий княжий шолом сьогодні дійшов до наших днів.

Про золотий шолом Володимира Мономаха згадує і Галицько-Волинський літопис під 1205 р., апелюючи до старих часів коли: “Володимир Мономах пив золотим шоломом (воду з) Дону, зайнявши всю їх землю і прогнавши проклятих агарян”. Шолом Ізяслава Мстиславича з золотою патрональною князеві іконою св. Пантелеймона згадано в літописі під 1151 р. Цей фрагмент видається нам настільки дивовижним, що приведемо його повністю: “*Изаславъ же лежаше раненъ. и тако въсхописа. и ту хотѣша и Киане пѣшци оубити. мнаще ратного. не знаюче его. Изаславъ же рече кѣзь есмь. и единъ ѿ нихъ рече а такъ нѣ еси и надобѣ и въэнза мечь свои. и нача и сѣчи по шелому бѣ же на шеломѣ надѣ челоу Пантелѣмонъ златъ. и оудари и мечемъ. и тако вшибеса шеломъ. до лба. Изаславъ же рече азъ Изаславъ есмь. кѣзь вашъ. и сна съ себе шеломъ. и позна*”¹³. Описаний випадок містить неоднозначну ситуацію, яка потрапила до літопису в результаті переоповідання літописцю цієї історії “з перших вуст”. Вояки в ході битви знайшли свого пораненого князя і не впізнаючи його, думаючи, що це ворог, вирішили його добити. Ізяслав намагається зупинити їх вигукуючи, що він є князем. Відповідь нападників вражає – вони підтверджують своє бажання вбити саме князя: “так ти нам і потрібний”. Після цього по княжому шоло-

¹² Зберігається в “Музеи Московского Кремля. Оружейная палата”.

¹³ ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Арк. 158 зв.

му наносять удар мечем, який міг бути смертельним. Тоді князь знімає шолом і вояки його впізнають. Вбивство князя – досить серйозний інцидент. Не важко уявити що було б з тим воїном, який би приніс голову Ізяслава у його ж табір з вимогою нагороди. Очевидно, що в описаному фрагменті йшлося про те, що нападники на князя побачили у ньому знатного боярина у коштовному обладунку і зажадали його просто пограбувати (хоч він міг належати до їхнього ж війська). Тоді фраза нападників про те, що вони і шукали для вбивства князя – виглядає сарказованою відповіддю. Попередження про те, що перед ними був князь, було сприйняте як хитрість супротивника, що намагався в такий спосіб зберегти собі життя. Лише впізнане обличчя зупинило мечника до наступного, смертельного удару. Тож, за шоломом князь не був ідентифікований. Саме в такому ключі ми розуміємо цей фрагмент і саме він змушує нас вагаться у абсолютному сприйнятті княжого шолому як інсигнії.

Не розвиваючи дискусійні твердження про існування того чи іншого атрибуту влади, зупинимось на предметі, що на наш погляд заслуговує особливої уваги – це спис. Княжі молівдовули подають його як одну з інсигній. Він чотири рази потрапляє на печатки, а саме помітний: у Святослава-Миколи Ярославича-Георгійовича, Ярополка-Петра Ізяславича-Дмитровича, Володимира-Василя Всеволодовича-Андрійовича¹⁴ та Олега-Михайла Святославича-Миколайовича¹⁵.

Печатка Ярополка-Петра Ізяславича-Дмитровича.

Колекція О. Шереметьєва¹⁶

¹⁴ Див. печатку Володимира Мономаха у статті Є. Ейделя в цьому Щорічнику.

¹⁵ Печатка Олега-Михайла Святославича-Миколайовича: Жуков И. Вислые печати князя Олега (Михайла) Святославича // Нумизматика и фалеристика. – № 2. – 2011. – С. 23: № 1.

¹⁶ Сфрагистична колекція Олексія Шереметьєва № VP-1121. Див. опис у кінці статті № 3.

Печатка Святослава-Миколи Ярославича-Георгійовича.
Колекція О. Шереметьєва¹⁷

Про те, що зброя могла належати до атрибутів влади, вчені висловлювали здогади давно. Ганна Хорошкевич до зброї-інсигній віднесла меч¹⁸. Художники Радзивілівського літопису, зображаючи князя на столі, наділяли його мечем, а інколи навіть вкладали його у руку, подібно до скіпетра.

Юрій Довгорукий на київському столі.
Мініатюра Радзивілівського літопису.

Передача меча від князя символізує і передачу влади. Саме так середньовічний ілюстратор Радзівілівського літопису розумів цей процес.

¹⁷ Сфрагистична колекція Олексія Шереметьєва № VP-1012. Див. опис у кінці статті № 4.

¹⁸ Хорошкевич А. Поставление князей и символы государственности X – начала XIII в. // Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В.Т. Пашуто. – М., 1993. – С. 70–71.

Володимир святий відправляє Бориса проти половців.
Мініатюра Радзивилівського літопису.

Всеволод Ольгович відправляє брата Святослава на новгородський стіл.
Мініатюра Радзивилівського літопису.

Питання про те чи був меч дійсною регалією влади руських князів, на нашу думку, лишається дискусійним. Печатки не подають зображення меча серед таких. Натомість присутність списа з зображень чотирьох князів дозволяє припустити, що спис належав до священних атрибутів княжої влади. Спис поєднано з іншою інсигнією – державою, що робить їх рівнозначними, знімаючи в такий спосіб сприйняття спису, як зброї. У “Слові о полку Ігоревім” міститься фрагмент про вокняжіння Всеслава Брючславича Полоцького у стольному Києві (1068 р.), де князь доторкнувся вістрям списа до батьківського трону: *“Тъй клюками подпръся о кони, и скочи къ граду Къеву, и дотчеся стружіемъ злата сто-*

ла кїевскаго”. Очевидно, що цей фрагмент не можна розцінювати в контексті військового захоплення столу, як наприклад ПВЛ змальовує захоплення Святославом Переяславця “*ѡдолѣ Сѣославѣ. и взА городѣ копьѣмъ рѣка. се городѣ мои*»¹⁹.

Зображення спису серед подібних інсигній влади знаходимо і в європейських монархів.

Угорський король Іштван I Святий у коронаційній мантії з інсигніями (фреска і промальовка)²⁰.

Серед європейських монарших інсигній можна побачити меч, сокиру і навіть алебарду. У вітварній частині спішського костелу св. Мартина зберігається зображення св. угорських королів з інсигніями влади.

Королівська інсигнія-сокира в руках св. Олава перестає виглядати дивно, якщо згадати про те, що варягів асоціювали з воїнами, яких називали “*плем’я тих, хто трясє сокирою на правому плечі*”²¹.

Отже, вважаємо спис однією з оригінальних інсигній руських князів. Поєднання сфрагістики з іншими джерелами дозволяє з іншого боку подивитись на проблематику досліджень руської доби.

¹⁹ ПСРЛ. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Стлб. 58.

²⁰ Фреска подається за: Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. – Т. IV: Западноевропейские источники / Сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко. – М., 2010. – С. 350, 502; Промальовка подана у: http://muvtor.btk.ppke.hu/Szilagyi_A_Iparmuveszeti_alapismeretek/1.%20Keso-antik%20-%20roman%20stilus%20%20PPKE%20honlapra/20.%20Stephanus%20rex.jpg

²¹ Див. статтю О. Филипчука у цьому щорічнику: Печать Михаїла, “пансеваста і великого перекладача варягів”.

Угорські королі
св. Ласло I, св. Імерек та св. Іштван I.

Олав Святий²²

* * *

Опис поданих у статті печаток*:

1. Опис: кругла свинцева печатка, канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.

Л.С. Погрудне зображення апостола Петра з видовженим хрестом у лівій руці через ліве плече, права рука у жесті, що благословляє; навколо голови крапковий німб. Ліворуч стовпчастий напис:

ПЄТ

РО

[*Αγιος Πέτρος* – *святий Петро*]

Навколо крапковий обідок

З.С. Поколінне зображення святих Бориса і Гліба. Обидва у князівських корзно та у князівських шапках. Тримують у правицях хрести мучеників. Навколо голів святих братів крапкові німби; по центру печатки, між плечей святих братів міститься п'ятипроміневий хрест на підніжжі. Обабіч залишки напису.

²² Подано за: Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. – Т. V: Древнескандинавские источники. / Сост. Г.В. Глазырина, Т.Н. Джаксон, Е.А. Мельникова. – М., 2009. – С. 77.

* Кольорові зображення печаток наведені у додатку.

Р. – 30×32/29 мм. *Т.* – 3 мм. *В.* – 21,9 г.

М.з. – с. Заріцьк, Рівненський р-н, Рівненська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-314.

Атрибуція: належала св. кн. Ярополку-Петру Ізяславичу-Дмитровичу

2. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.

Л.С. Поясне зображення св. Миколая, в лівій руці Кодекс, права перед собою у жесті, що благословляє; німб крапковий. Обабіч стовпчастий напис, де літера “К” перегорнута на 90 градусів:

Н   К
Н   О

[*Николаи – Миколай*]

Навколо крапковий обідок.

З.С. Ростове зображення князя в імператорському одязі; у правій руці п’ятипроменевий довгий хрест, промінці якого на закінченнях прикрашені трьома перлинами, хрест на складному підніжжі у вигляді проквітлих пагінців; у лівій руці держава увінчана хрестом; на голові діадема прикрашена перлинами у вигляді трьох хрестиків; обабіч княжого обличчя звисають пропендулії. На обличчі князя ледь помітна борода і довгі вуса.

Навколо крапковий обідок.

Р. – 28×30/... мм. *Т.* – 3 мм. *В.* – 22,1 г.

М.з. – с. Левків, Житомирський р-н, Житомирська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 2.

Атрибуція: належала кн. Святославу-Миколаю Ярославичу-Георгійовичу.

3. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.

Л.С. Погрудне зображення князя у княжому корзно, права рука перед грудьми тримає древко списа, у лівій руці держава увінчана видовженим хрестом; на голові княжа шапка, в основі якої діадема (?). Праворуч стовпчастий напис:

А

Р

О

ПЬ

Л

ЪК

[Ярополк]

Навколо крапковий обідок.

3.С. Погрудне зображення апостола Петра з видовженим хрестом у лівій руці через ліве плече, права рука у жесті, що благословляє; навколо голови крапковий німб. Ліворуч стовпчастий напис, де літера “Є” обернена:

П

Є

[Πέ(τρος)–Петро]

Навколо крапковий обідок

Р. – 28×30/26 мм. Т. – 3 мм. В. – 16,9 г.

М.з. – околиці м. Житомир, Житомирський р-н, Житомирська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-1121.

Атрибуція: належала св.кн. Ярополку-Петру Ізяславичу-Дмитровичу

4. Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка відливна.

Л.С. Поясне зображення св. Миколая у ризах, ліва рука у жесті, що благословляє, в правій Кодекс; навколо голови крапковий німб. Ліворуч стовпчастий напис:

С

В

Ъ

Т

К

Навколо крапковий обідок.

3.С. Князь верхи на коні; на голові діадема з пропендуліями, в правіці спис, яким князь побиває змія. Навколо залишки напису.

Навколо потрійний крапковий обідок.

Р. – 29×31/25 мм. Т. – 3 мм. В. – 25,3 г.

М.з. – с. Мотижин, Макарівський р-н, Київська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP- 1012.

Атрибуція: належала кн. Святославу-Миколаю Ярославичу-Георгійовичу.

Публікації: *Артюхін О.* Формування типології князівської булли на прикладі печаток Ярослава Мудрого та його нащадків другої половини XI ст. (за матеріалами сфрагістичної колекції Музею Шереметьєвих) // Сфрагістичний щорічник. – Вип. 1. – К., 2011. – С. 371.

Прийняті при описі печаток скорочення:

Л.С. – лицьова сторона;

З.С. – зворотна сторона;

Р. – розмір;

Т. – товщина;

В. – вага;

М.з. – місце знахідки;

М.зб. – місце збереження.

При розмірах спочатку вказано загальний розмір печатки, а через косу штемпельний.